УДК 821.512.145

Р.Ф. Харрасова

РӘШИТ ӘХМӘТҖАНОВ ИҖАТЫНДА ПОЭМА ЖАНРЫ

В статье анализируются лиро-эпические произведения известного татарского поэта второй половины XX века Р. Ахметзянова (1941–1995), написанные в разные периоды его творчества. Исследуя их, автор приходит к выводу, что в них отражается судьба советских людей, историческая документальность сочетается с поэтической выдумкой, а условность с реалистичностью. В манере изложения автора прослеживается связь с предшествующей национальной литературой, с художественными традициями мусульманского Востока и европейской поэзии. В своей самой известной и метафоричной поэме «Бишташ» Р. Ахметзянов выдвигает идейные, нравственные и культурные ценности, выстраданные народом в многовекой истории. В целом, творчество Р. Ахметзянова ценно тем, что проникнуто духом борьбы за защиту Родины, сохранение своей нации, родного языка, традиционной морали.

Ключевые слова: Р. Ахметзянов, поэма, художественные традиции, культурные ценности.

Милли рухлы шагыйрь Рәшит Әхмәтҗанов хакында уйлый башладыңмы, күңелне үкенеч хисе кузгатып җибәрә: исән чагында иҗатка бәяне төрле премия-бүләкләрдә чагылдыручы хакимият тә, Татарстан Язучылар берлеге дә аңа игътибарсызрак булды, тәнкыйть исә язганнарын тиеш дәрәҗәдә бәяләмәде, ачмады. Р. Әхмәтҗан поэзиясе галимнәр тарафыннан аз яктыртылды, аның хакында, нигездә, җитди тәэсирле сүз һәм образлы нәфис шигърият тәмен аңлаган, чын кешене кадерләргә теләгән каләмдәшләре язды. Шунысы да сөендерә: ул һәрвакыт халыкның яраткан каләм иясе, исеменә-намусына тап төшермәгән көрәшчесе иде, ярый әле бик хаклы рәвештә бары тик милләт алгарышына хезмәт иткән һәм милли эчтәлектәге иҗат өчен генә бирелә торган Г. Исхакый исемендәге әдәби премия белән бүләкләнеп өлгерде.

* * *

Рәшит Әхмәтҗанов бала чагыннан ук каләм тибрәтә, армия чорында да, хезмәт вахтасында эшче булып басып торганда да язуын туктатмый, ә инде университет елларында бары тик шигърият белән яши башлый, чөнки бу вакытта татар бүлегендә чын мәгънәсендә иҗат атмосферасы хакимлек итә, югары уку йортының талантлы яшьләре, зур һәм көчле дулкын булып, үзләрен шунда ук таныта да башлаган әдәбият мәйданына үтә.

Рәшит Әхмәтҗановның вакытлы үзәк матбугатта исеме илленче елларның ахырларында күренә башлый. 1957 елда Әлмәттә нефтьчеләр газетасына беренче шигырьләрен китергәч, аларның камиллегенә гаҗәпләнгән

редактор белән секретарь, ышанырга-ышанмаска белмичә, 16 яшьлек егеткә әдәби сынау уздыралар, яңа әсәр яздырып карыйлар [Галиев, б. 7]. Ул әле аннан соң да иҗат кешеләрен иртә ачылган таланты белән шаккатыра. Әдәбиятка бик иртә килүенә карамастан, Р. Әхмәтҗанов поэма иҗат итүгә җитмешенче еллар ахырында гына керешә. Шагыйрьнең 1980 елда басылган «Исәннәр моңы» әсәре – лирик-драматик поэма. Анда Бөек Ватан сугышына бәйле вакыйга-күренешләр, шул чор кешеләренең уй-кичерешләре тасвирлана, һәм алар яңа заман хикәяләүчесенең сюжетта урын алган геройларга, аларның эш-гамәлләренә мөнәсәбәте белән үрелеп бара.

«Исәннәр моңы»нда лирик як өстенлек итә, эпик хикәяләү аерым фрагментлардан гына оеша. Аны укыганда, шагыйрьнең зур иҗтимагый-тарихи чорны кешеләр язмышы аша, эчтәлек җиңел аңлашылырлык итеп чагылдыруда кыенлык кичерүе сизелә. Дөрес, Р. Әхмәтҗан тәүге күләмле әсәрен язуга билгеле бер хәзерлек белән килә. Аның җитмешенче елларда күренеп алган циклды («Сугыш елы», ««Пәһлеваннар» спектакленнән алты шигырь»...), я булмаса, катлаулы төзелешле, күләмле шигырьләре («Мәңгелекне дәвам итәбез», «Балачак», «Башлыйбызмы?») поэма жанрына таба баруда тәүге адымнар була. Хәер, «Исәннәр моңы»н без Р. Әхмәтҗановның икенче поэмасы дип саныйбыз. Тәүге тапкыр «Моңлану» җыентыгында (1991) дөнья күргән «Язлар быел соңга калды» әсәрен, стиль үзенчәлеге, образлар системасы, лирик герой яссылыгыннан карап, җитмешенче елларда язылган поэма жанрындагы тәүге тәҗрибәсе булырга тиеш дип фаразлыйбыз. Тупланмадагы текстларның, нигездә, язылу вакыты тәртибендә урнашканлыгын да исәпкә алсак, әлеге фикеребез тагын да ныгый. «Язлар быел соңга калды»да шагыйрь лирик миннең туган җиренә, иленә Мәхәббәтен фәлсәфи планда, хис-кичерешләр эзлеклелегендә сурәтли. Герой үзен гел кошлар янәшәсенә куеп карый, аның өчен торналар, сыерчыклар, карлыгачлар туган җир белән бәйләүчеләр, хакыйкать эзләгән диңгезченең аңа әманәтен илтүчеләр, серләрен тыңлаучылар булып тора. Әсәрнең сюжеты юк, анда фикер үстерелеше генә күзәтелә, ул күләмле лирик шигырьгә якын тора һәм аның лирик поэма дип аталуы шартлы.

Р. Әхмәтҗанның «Исәннәр моңы»ның композициясенә һәм эчтәлегенә соңрак сизелерлек үзгәрешләр кертүе аның лиро-эпик жанрдагы тәҗрибәсеннән канәгать калмавын күрсәтә. Шагыйрь хәтта уңышлы башланып киткән сыман беренче строфаны ук үзгәртә: вакыйга-күренешләргә килеп керүне инде гомуми сүздән түгел («Кояш баткач, / Кем эзләми икән / Күңеленә якты бер кыйбла»), туп-туры ситуациядән башлый («Җилкапкасын шакымыйча гына / Узып киткән булсам ни була...»). Яңа вариантта күзәтелгән эреле-ваклы яңалыкларның барысы да поэманы камилләштерүгә, анда барган хәрәкәтне эзлеклерәк итәргә, ге-

ройларны үзара ныграк бәйләргә булыша. Җитмешенче еллар ахырында әсәрнең хикәяләүче герое ятимә апа белән очрашса, яңа вариантта әби кешенең сугышта югалган сөйгәне Рәхимҗанга бәйле хәсрәтләрен, уйларын уртаклаша. Ләйсәннең егеткә сөйләгәннәре шактый үзгәреш кичерә, озынайтыла. Икенче версиянең башлам өлешендә төрле лирик геройларга караган текстлар аерып куела, кушылып китми, шул сәбәпле эчтәлек җиңелрәк аңлашыла. Рәхимҗан хатына кергән үзгәрешләр, баш өлешнең традицион калыпка якынайтылуы, «Басыйр бәете»нең кыскартылуы шулай ук поэманың сәнгатьчә эшләнешенә уңай тәэсир иткән.

«Исәннәр моңы»нда Ләйсән һәм аңа гашыйк Рәхимҗан белән Басыйр исемле ике дусның үзара мөнәсәбәтләре һәм илдә барган вакыйгалар белән тыгыз үрелгән язмышлары үзәккә куела. Рәхимҗан сугышта үзен батырларча тота һәм вафат була, ә менә Басыйр, сөйгәне хакына дип, үлемнән качып калырга тырыша һәм исән кала. Туган авылына исән-имин әйләнеп кайтса да, аның гомер юлы Рәхимҗанны оныта алмаган Ләйсәннеке белән кушылмый. Куркаклыгы фаш ителгән Басыйр өчен яшәү газапка әверелә. Поэманы камилләштергәндә, Р. Әхмәтҗанов, текстның тәэсир көчен арттыру максатыннан, Басыйр хисләрен тәфсиллерәк сурәтли, аның җан газабын тирәнәйтебрәк күрсәтә. Халык өчен яшәү, бар көченә илгә хезмәт итү, авыл кешесенең тормышын кайгырту да ир күңелендәге авыр хисләрне томыкландырмый. Бер караганда, Басыйр – чын мәгънәсендәге тискәре герой да түгел. Ул сугышка барган, фашизм белән көрәшкән, әмма хәлиткеч моментта дошманга каршы граната тотып ыргылмаган һәм шул сәбәпле «хыянәтче»гә әверелгән. Дусты Рәхимҗанның рухы (фантомы), әнә шуның өчен, аның ике ярны кушып салган асылмалы күпереннән дә чыгарга теләми.

«Исәннәр моңы»ның фольклор белән бәйләнешләре тыгыз. Рәхимҗанның Ләйсән күңелендә сакланган такмагы, сугыш чоры җырлары кабатланып килеп, поэманың тәэсир көчен арттырган, тормышчан иткән, бүгенгене узган белән бәйләүдә катнашкан. «Исәннәрнең моңы булып җир өстендә йөргән» Моңлы аваз сүзләре дә шул ук вазифаларны башкара. Автор поэмада борынгыдан килгән гадәт-йолаларны – авыл халкының асылмалы күпер янында күрешүләрен, озатып калу, каршы алуларын, ераклардагы якыннарын, хәвефкә тарганнарны дога-теләктә көтүләрен җанландыра. Ике гашыйк татар егетенең язмышы һәм матур әдәбиятта, һәм фольклорда чагылыш тапкан Мәҗнүн, Таһирларныкына янәшә куела. Әсәрдән шул аңлашыла: Ватан иминлеге өчен көрәш барганда чын ир кеше, хәтта сөйгән ярлары белән күрешү хакына да, үлемнән качып калырга, яу кырында үзен куркакларча тотарга тиеш түгел.

Сугыш чорларының кайтавазын тасвирлаган, үткән һәм бүгенгене кушкан, мәхәббәт һәм нәфрәт, дуслык һәм аңа хыянәт,

батырлык һәм куркаклык турында уйлаткан лирик-драматик «Исәннәр моңы» укучыда артык зур уңыш казанмый. Р. Әхмәтҗановның 2014 елны дөнья күргән икетомлыгында язылу вакыты 1988 дип билгеләнгән «Карачкы» поэмасының да, идея эчтәлеге тирән булса да, сәнгати яктан шагыйрь мөмкинлеге дәрәҗәсендә язылмаган сыман. Әлеге поэмада узган гасыр дәвамында ил, халык башына төшкән хәсрәтләр, тарихи-сәяси вакыйгалар аерым кеше язмышы, гаилә тарихы аркылы яктыртыла.

Фольклордан килгән элементлар «Карачкы»да тагын да күбрәк. Әсәр беренче битләреннән үк халык йолаларын, гадәтләрен, татарның уйлау-яшәү рәвешен сөйли башлый. Р. Әхмәтҗанның махсус рәвештә үзенчәлекле исем бирелгән Шигърия ханым фал ачып, авылга кайтып төшкән «Карачкы»ның кемлеген белә һәм сугыштан чит милләт кызына өйләнеп кайткан Төрек Садыйгының киләчәгеннән дә хәбәр бирә: «Фал китабын яба Шигърия, / Әллә ниләр тагын күренер. / Әнә анда Каракум чүлләре, Мари урманнары… / Һәм Себер!» Болай эшләп, автор укучысының тарихи хәтерен яңарта һәм аны тасвирланачак вакыйгаларны кабул итүгә әзерли.

Поэма берничә үлчәмдә язылган, әмма алар катгый рәвештә сакланмый, шул сәбәпле ритмика бозылган урыннар шактый. Бу, үз чиратында, строфаларны авыр укылышлы итә. Шагыйрь кайвакыт, ритмик буыннарны калдырганда да, махсус эффект өчен, аларны юлларга төрлечә бүлә, һәм строфаларның аһәңенә үзе теләгән яңгыраш бирә. Фикергә, теге яки бу күренешкә, үзгәрешкә игътибарны арттыру максатыннан ритмиканы бозу очраклары да юк түгел. Боларын инде Р. Әхмәтҗан кулланган махсус алым дип карарга кирәк. Түбәндә аның уңышлы мисалын китереп узыйк:

Йокламый карачкы.
Күз йомса,
Йөрәге ыңгырашып уята.
Йөрәге кычкырып уята.
Таң ата.

Поэмага әледән-әле «Идегәй» үлчәмен һәм аның поэтик сәнгати алым-чараларын файдаланып язылган өзекләр килеп керә. Нәкъ менә «Карачкының шәҗәрәсе»нең дастанны искә төшертерлек иҗат ителүе – авторның зур табышы. Белгәнебезчә, «Идегәй»нең Туктамыш белән таныштыру өлеше – санау аһәңе дә булган тыныч хикәяләү тонында башлана, аңа әкренләп янәшәлекләр, каршылыклар үтеп керә. Инде «Карачкы»га мөрәҗәгать итик:

«…авыл саен бер галим,
Сабагыңны ал, бала.
Мөгаллимнең һәр сүзен
Күңелеңә сал, бала.

Күренмәсне – күрергә,
Табылмасны – табарга,
Югалганны юлларга
Өйрәтте ул аларга.

Татар мөгаллименең кемлеген, илгә нинди хезмәт башкаруын сөйләүдән этәрелеп китеп, шагыйрь халыкның борынгыдан килгән эчке тарткалашлары, шул

сәбәпле бүленеп, таралып бетүе, дошманнан җиңелүләре, җитмәсә, талаучыларның да «бар асылны сайлау»лары хакында сөйли. Поэмада «Идегәй» белән тирәнгә яшеренгән бәйләнешләр еш тоемлана. Идел буенда барган сугышларга ишарәләүче юлларны, төрле гыйбрәтле сүзләрне укыганда, Идегәй тавышы ишетелгән кебек, аның кисәтүләре-киңәшләре искә төшә:

Ил таланып таралса,
Ташларына куй башың…
Бәхетеңне табыша
Урланмаган Кояшың!

Әсәр үзгәртеп кору елларында язылса да, анда метафорик, яшеренеп әйтелгән карашларга бинаһая зур урын бирелгән. Әлеге күренеш, шагыйрьнең һаман да саклануына, хәл-күренешләрне, вакыйгаларны турыдан-туры сөйләп чыгу һәм фикерләрен ачыктан-ачык әйтеп бетерү кебек җиңел юлдан китмичә, образлы җиткерү омтылышына бәйле. Бу урында, бигрәк тә чит милләт кешесе яисә бүгенге укучы эчтәлекне яхшырак аңласын өчен, поэма эчтәлегенә сизелерлек үзгәрешләр кертергә кирәклекне дә әйтик. Автор һич югы «Карачкы»ның кайларда сугышуын, кай яклардан өйләнеп кайтуын аз гына булса да тәгаенләштерсә, томанга төреп бирмәсә, әсәрнең эчтәлеге ныграк, дөресрәк аңлашыла. Сугыштан ияреп кайткан киленне төрекләр төрекмәннәрдән кергән дип санаган һәм шундый ук әйтелештә очрамаган Әмен дип атау да отышлы түгел. Әлеге исем, поэманың аерым өлешләре, анда чагылыш тапкан һәм нигездә Төрекмәнстан территориясен биләгән Караком чүле, башка кайбер детальләр героиняны, төрек гүзәленнән дә битәр, төрекмән кызы дип күзаллата. Дөрес, поэмадан кызның Ватаны Төркия дип күрсәтелә: ул хакимият тарафыннан шунда яшәгән туганнары белән хат алышуда гаепләнә. Садыйкның кайсы сугыштан өйләнеп кайтуын ачыклау өчен, тарихны яхшы белергә, поэмадан төрле җиргә сибелгән фактларны җыеп берләштерергә, уйлап утырырга кирәк. Әсәрне уку барышында җавабы табылмаган күп сораулар туа. Мәсәлән, Карачкы утызынчы елларда авылдан сөрелә, сугыш башлана, Әмен әле – имчәк бала белән генә…

«Карачкы»ны кайбер ноктадан камилләштерү зарурлыгы таләп ителсә дә, идея эчтәлеге белән, биргән гыйбрәте һәм киңәшләре белән, ул гаять тирән язылган. Анда сүз узган гасырда СССР дигән илдә яшәгән халыклар кичергән авырлыклар һәм әлеге авырлыкларның махсус тудырылуы, кеше гомеренең бәһасез булуы, һәркемнең куркыту-җәзалау этапларын узуы турында бара. Халык бәхете өчен дип, миллионнар гомере хисабына төзелгән илдә эчке сәясәтнең юнәлешен һәркемнән дошман эзләү һәм аны юк итү, кешене ачлык, хәтта көче җитмәгән хезмәт белән юкка чыгару һәм башка шундый яман күренешләр билгели. Әсәрне Ватанын, ирен сагынып яшәгән, совет кешеләре белән бергә тормышның барлык авырлыкларын кичергән,

баласын исән калдырырга дип кырдан алып кайткан бер уч башак өчен Себергә сөрелгән Әмен кичерешләре, ач, әтиле килеш ятим булган баланың елаулары бик тәэсирле итә. Кеше драмасын тудыруга автор тәфсилле тасвирлар, чагыштырулар, мөмкин булганның каршысына, янәшәсенә көтелмәгәнне, ышанасы килмәгәнне кую, ярашмаганны яраштыру, сыймаганны сыйдыру һәм башка алымнар ярдәмендә ирешә:

Дөньямның җылысы калган
Әнкәм учакларында,
Тәмугка китеп барганмын
Егет кочакларында…

Күрәбез ки, мисалда җылының төрле зурлыктагысы, дәрәҗәдәгесе (учак, дөнья җылысы, тәмуг) искә алына, алар ярдәмендә гадәти күзаллаулардан читкә чыккан күренешләр тасвирлана; «Кочакта тәмугка бару» исә бөтенләй акылга сыймаслык фикер йөртү рәвешендә кабул ителә, һәм болар Р. Әхмәтҗановның укучыны сискәндереп җибәрерлек сәнгати табышлары булып тора. Поэма сөекле хатынын, улын, күпсанлы авылдашларын югалткан «Карачкы»ның Әмен каберенә барганда яшәү, үлем, тормыш кануннары, иҗтимагый үзгәрешләр турындагы уйларын сөйләү белән тәмамлана.

Узган гасыр ахыры татар халкының үткәненә, бүгенгесенә, киләчәгенә бәйле кыю фикерләрен, хыял-омтылышларын сәнгатьтә, вакытлы матбугатта чагылдыру мөмкинлекләре тудыргач, Р. Әхмәтҗан каләме иҗтимагый-сәяси-тарихи юнәлештә тагын да активлаша. Шагыйрь тарихи үткәнне бары тик эпик әсәрләрдә, күләмле текстларда гына киң һәм тирән, тәфсилле чагылдырып, ягъни чын мәгънәсендә ачып булганны аңлап эш йөрткән. Ул, чор алып килгән мөмкинлекләрнең вакытлыча гына булуын фаразлагандай, ашыгып-ашкынып, поэмалар яза. Рәшит Әхмәтҗановның, алда телгә алынганнардан тыш, Үзгәртеп кору елларының башында ук иҗат иткән «Бишташ» (1987), «Аучылар кибетендә» (1988) һәм язылуыннан күпкә соң басылган «Карга каргышы» (2001) әсәрләре бар.

Лиро-эпик мирасы шактый булса да, Р. Әхмәтҗановны чын мәгънәсендә поэма остасы сыйфатында «Бишташ» таныта, һәм ул шагыйрь иҗатында, чыннан да, яңа этап башлануны сөйли. «Бишташ» 1987 елда «Казан утлары»ның дүртенче санында басыла, шунда ук әдәби җәмәгатьчелектә югары бәясен дә ала. Аны укыйлар, өйрәнәләр, югары уку йортларының уку планнарына кертәләр, аның турында сөйлиләр, язалар һәм поэма Р. Әхмәтҗанның иң билгеле әсәренә әверелә.

«Бишташ» Р. Әхмәтҗанов поэзиясен яңа ассоциацияләргә, читләтеп әйтүләргә корылган троплар белән баета. Моннан тыш, шагыйрь иҗатында элек күренгән образлар да яңа контекст эчендә бөтенләй башкача ачылып китә. Шуларның иң калкуы – таш образы. Р. Әхмәтҗановның тулы бер иҗатын таш концепты ноктасыннан тикшереп, күләмле монография язарга мөмкин. Әлеге образның

шагыйрь иҗатында актив кулланышта йөрүен тормышының бер этабы, шул этапта үзләштергән һөнәре белән генә бәйләп карау дөрес булмас. Шунысы хак: Р. Әхмәтҗан – татар поэзиясендә әлеге образны сизелеп торырлык күп һәм төрле мәгънә эчтәлеге салып кулланучы. Таш Р. Әхмәтҗановта символ да, метафора да, әдәби деталь дә булып килә һәм шәхеснең, милләтнең рухи-матди яшәешен, тормыш фәлсәфәсен тирәннән ачуга хезмәт итә. Әлеге образны куллану ешлыгы, аңа йөкләнгән мәгънә төрлелеге һәм контекст үзенчәлеге ноктасыннан чагыштырганда, башка һичбер шагыйрь Р. Әхмәтҗан белән ярыша алмый сыман.

Таш дөнья әдәбиятында тарихи хәтерне чагылдыручы образ буларак билгеле. Шул ук вакытта ул ныклык, көч, тотрыклылык һәм башка күпсанлы мәгънәләрне аңлата. Аларның һәрберсе Р. Әхмәтҗан поэзиясендә чагылыш тапкан. Дөрес, шагыйрь тормыш авырлыкларын, шул авырлыкларны күргән башларны, кешене таштан да катырак-ныграк саный, һәм каты күңелләрне дә йомшаткан хатын-кыз, мәхәббәт барлыгын, ташларны да елатырлык югалтулар күплеген дә сөйли:

* * *

Таш дисеңме? Ташны бит мин каты димим,
Әллә башка катылыклар күп күргәнгә.
Сине уйлап уелам да, һәм кинәттән,
Нәфис чәчәк булып калам мин бер мәлгә.
/…/
Дус чәчәкләр күптән шиңде.
Күзәтәм мин
Йөргәннәрен яфракларның күктә очып.
Берсе әнә мәңгелеккә ятып калды,
Болындагы таудан төшкән ташны кочып.
Аны жәлләп таш елармы, таш эрерме?
Калганнары күктә очып күп йөрерме?

Мөселман әдәбиятында таш төшенчәсенең изге кәгъбә ташына, шайтанны куу һәм гөнаһлыларны җәзалау йоласына яисә күктән җәза рәвешендә төшкән яшен ташына бәйле эчтәлекләре дә бар. Р. Әхмәтҗанның «Синме?» әсәрендә бу яссылыктагы күчемлелек күзәтелә: «Һәм бар кеше бер кешегә таш бәргәнне – / белмәдеңме?». Соңгы чор әдәбиятларында да таш, еш кына, җәза коралын, урынын (таш зиндан) белдерә, кешенең үлеме (кабер ташы) турында сөйли. Р. Әхмәтҗановның «Шигыремнең күчермәсен сорый» әсәрендә мондый юллар бар: «Таш төрмәне / Кабер ташларына / Бүлгәләсәң, җитми калыр күк». Авырлыкка дучар булган татар кешесе, бәгыремә таш утырды, ди. Тормышның башка күренешләренә дә таш төшенчәсе ярдәмендә мөнәсәбәт белдерүче әйтем-мәкальләребез шактый. Әйтик, «башка таш яудыру» кебек гыйбарәне шагыйрь үз әсәренә шушы рәвешчә трансформацияли: «Хакыйкатьне җанда яшәткәнгә, / Ташлар ява төнлә тәрәзәмә». Исламгача таш табигать һәм ирлек көчен чагылдырган. Ул башка халыкларда да табыну объекты: аннан ир һәм

хатын-кыз мөнәсәбәтләренә, җан ясаучы көчкә ишарәләүче фигуралар гәүдәләндерелгән, таштан пирамидалар корганнар, шулардан бигрәк тә караларын чиктән тыш изгеләштергәннәр. Күктән иңгән ташлар, бигрәк тә каралары түбән һәм югары дөньяны бәйләүче чара булып торган. Кыскасы, Р. Әхмәтҗанов кебек рухи ныклыгы, көрәшчелеге белән дан тоткан ирләр шигъриятендә таш лексемасының гаять күп кулланылуы табигый.

Таш концепты Р. Әхмәтҗанның күбрәк тирән фәлсәфи эчтәлектәге әсәрләрен бизи, теге яки бу уй сөрешен тудыруда, фикерне җыйнаклауда, бер ноктага туплауда катнаша. Белгечләр, таш, тау, агач, кыя һәм кайбер башка предметлар, символ буларак, үзара бәреккән, ди. Әлеге бәйләнешне тагын да киңәйтергә булыр иде. Бу күренеш Р. Әхмәтҗан әсәрләрендә дә очрый. Тау – яр – чуерташ – тауташ образларының үзара бәйләнешләренә бер мисал: «Тауларга менсәм дә уй килә»; «Ярларга таянып торсам да»; «Нәп-нәни чуерташ ясадым»; «Таш белән бәрдем мин, таш белән» («Ак гөнаһ»). Р. Әхмәтҗанда таш һәм су янәшәлеге (чуерташ – инеш, таш яр – елга, кыя – диңгез; таш – тамчы, таш – ташкын...) аеруча еш күзәтелә: «Тиздән, улым, / сайрар кошлар кайтыр / Диңгезләрнең ташлап таш ярын»; «Нинди генә ташкын бәрми миңа, / Нинди генә ташлар бәрелмиләр!» һ.б. Шагыйрьнең таш төшенчәсен кулланып ясаган метафора-символлары арасында үтә оригинальләре бар: «Ил ташына – тау башына / Ак болытлар куналар» һ.б.

Р. Әхмәтҗан поэзиясендә таш шулай ук гөл, баш, кала, янартау, яшь, уй һәм башка образлар белән дә оядаш булып килә: «Ташны каты димим, /…/ Чәчәк булып калам мин бер мәлгә», «Таш өстендә гөлләр…». Шагыйрь үзара бәреккән образлар ярдәмендә (уй – дулкын – таш) бөтенләй көтелмәгән ассоциацияләр тудыра; хәтер, үч, уйларның символы булган ташның төрләре аларны күләм ноктасыннан яисә башка яктан сыйфатларга да мөмкин:

Йөгерек-йөгерек дулкыннарда
Йөгерә генә күңел.
Күңелдәге чуерташлар
Бер дә җиңелдән түгел.
/…/ Уйларым ага-ага да
Тирән суларга бата.
Я, дулкын бәргән балык күк,
Яр ташларына ята.

(«Йөгерек-йөгерек дулкыннарда»).

Чираттагы мисалда, әйтик, таш һәм баш көрәшче герой кулындагы корал-чарага әверелә, без лирик мин уеның һәм гамәленең үзара бәйләнгәнлеген күрәбез: «Таш белән бәрдем мин, таш белән, / Баш белән бәрдем мин үлемгә». Р. Әхмәтҗанов «Бишташ» поэмасын язуга әнә шулай – таш төшенчәсеннән еш һәм даими файдалана-файдалана, аның ярдәмендә нинди зур проблемаларны күтәреп була дип уйлана-уйлана килә, еллар дәвамында бу юнәлештә тәҗрибә туплый.

«Бишташ» атамасы таш символының поэмада төрле яссылыкларда ачыласына һәм текстның

композицион үзенчәлекләренә (төп бүлекләр санына) ишарәли. Эпиграф һәм «Поэмага чакыру» дип исемләнгән Кереш исә укучыны әсәрдә барачак вакыйга-күренешләрне кабул итүгә әзерли. Әлеге Кереш һәм соңгы структур кисәк «Поэма белән саубуллашу» поэмага бөтенлек рәвеше бирә. Шагыйрь сайлаган төзелеш борынгы татар әдәбиятындагы тартмалы композицияне искә төшерә. Әсәрнең Кол Галидән алынган эпиграфы логикага сыешмавы белән сискәндерә: «Таш батмыйча, / Су өстендә йөзеп йөрде...». Урыс баскыннарын Болгарга яу белән чабудан туктату, янәшә территориядә көн иткән халыкларны дуслыкта яшәтү максатыннан төзелгән илара шартнамәдә, судагы таш өскә калыкса һәм колмак суга батса гына ике ара бозылыр, дип әйтелгән була. Димәк, бүгенгенең шагыйре дә әлеге шартнамәдә бирелгән вәгъдәләрнең тарих дәвамындамы, бер чордамы бозылганлыгы хакында сөйләргә тели. Ташның суда батмавыннан хәбәр сөйләнәчәк ситуацияләрне алдан ук гиперболалаштырып җибәрә.

«Бишташ» рефлексияләр нигезендә һәм шагыйрь автобиографиясенә таянып иҗат ителгән. Әсәрдә үткәннәргә әйләнеп карау зур урын алып тора. Бу «Поэмага чакыру» өлешендә үк ачык сизелә. Лирик герой анда яшьлегендә Әлмәткә килүе, үзенә яңа дөнья ачуы, уйга салырлык, хәтердә калырлык тормыш тәҗрибәсе туплавы турында яза:

Каршылады Әлмәт мине,
Ташларына ташлар бәреп,
Ул ташларны җыя килдем,
Куя килдем мин күтәреп
Күңел дигән корабыма,
Җаныма – җыр кәрванына…
Тау кадәрле йөк төядем
Үз аңыма,
Дәрманыма.

Лирик герой, үзен башкалар белән чагыштырып, корган оям нигезендә ташлар ята, ә кемнекендәдер башлар ята, дигән нәтиҗәгә килә. Таш образы Кереш өлештә туры мәгънәсендә дә аңлашыла, ә читләтеп әйтелгән мәгънәләрен (кайгы, шатлык, корал…) авырлык төшенчәсе белән гомумиләштерергә мөмкин. Әйтик, югарыдагы өзектән, күргән авырлыклардан үзем – карашларым да формалашты, дигән фикер дә аңлашыла. Нигез ташын культлаштыру, таш йортны тотрыклылык символы итеп күзаллау, агачын исә таш нигезгә утырту… Болар борынгы кешенең нигез ташына бәйле ышануларының, йолаларының бик азын гына чагылдыра. Фәлсәфилеккә зур урын биргән, милли фольклорны һәм дөнья сүз сәнгате традицияләрен яхшы белгән Р. Әхмәтҗан шигъриятендә нигез ташы яңа тирән мәгънә ала. Бик борынгыда барлык халыкларда да йорт, кирмән, сарай салганда, гомерле булсын, хуҗаларының, халыкның гөнаһлары кичерелсен яисә бөтен дөнья сафлансын һәм яман көчләргә бирешмәсен дип, нигезенә кемне дә булса күмеп калдыру традициясе булган. Р. Әхмәтҗанов аннан шулай ук бөтенләй яңача файдалана:

Таш астына салсам да мин
Җанның сыгып кайгыларын,–
Онытмагыз түбә астында
Мәңге гашыйк йөрәк барын.

«Поэмага чакыру»дан лирик геройның, бөтен тормышын яңадан кичереп, нииндидер нәтиҗәләр ясау өчен, уйлануларын балачактан башлаячагы һәм сүзнең гомер ахырынача дәвам итәчәге аңлашыла. Шагыйрь әсәренең башында «биш моңайдым» җөмләсе ярдәмендә сөйләнәсе сүзләрнең сагышлылыгы хакында, ә иң соңгы строфада «Биш шигъри йөзегемә / Җем-җем кашлар куярмын» юллары аша поэманың гүзәллегенә ишарәли.

«Беренче таш» нигез ташларының тарихи таш – «Ил хәсрәте иңгән таш» икәнлеген ача. Кайбер халыклар Дөнья үзәген таш формасында күзаллаган, кешене ераклардан таш белән килгән матдәләрдән яралган дип фаразлау бар. Р. Әхмәтҗанов исә укучыны, Ил үзәген нигез ташы тәшкил итә, татарлар өчен бу болгар баба нигезенең ташы, дигән фикергә алып килә. «Беренче таш»ның татар әдәбиятындагы гүзәл әсәрләр белән күзгә артык бәрелмәгән бәйләнешләре бар. Х. Туфанның «Сөйли торган материя»сендә лирик мин үзен матдә дип атый, матдә буларак сөйләшә һәм бик борынгылыгын шушы рәвешчә яза:

Ераклардан, галактикалардан
Без бу җиргә бергә килдек ич,
Без матдәнең безне тудырачак
Потенциаль көче идек ич.

Р. Әхмәтҗан поэмасының беренче бүлегенә куелган эпиграфта таш телсез калган иң борынгы материя дип аталса да, сюжет башында ук телгә килә һәм ташның кеше кулында ничек итеп табыну объектына, сугыш-җиңү-яулау-җәзалау коралына әверелү тарихын ачып бирә. Бу, шулай ук, ташларны тоемлы кеше ишетә ала, чөнки алар узганнан мәгълүмат саклый дигән ышануга барып тоташа. Ташбалта ясаган кешене шагыйрь тагын Х. Туфан иҗатыннан алынган юллар белән хуплата: «Талантлы син, Кеше туганым!». Бу юлларда бераз ирония тоемлана. Р. Әхмәтҗан поэмасы, инсанның булдыклылыгы, акылы тормышны бизәүгә, үзе һәм башкалар бәхетле, мул һәм җиңел яшәсен өчен хезмәт итәргә тиешлеген, әмма Кеше үз тарихының башында ук, ташның авырттырып бәрү һәм кисү сыйфатларын күреп алгач та, аннан күршеләрне юкка чыгару, байлыкларын талауда файдалану кирәк, дигән фикергә килүен сөйли. Талантлы кеше уйлап тапкан корал инде шул заманнарда ук аның үз башына җиткән булып чыга.

«Икенче таш»та алдагы мотивлар тагын да киңәйтелә, тирәнәйтелә. Тарихилык мәгънәсен дә югалтмаган таш инде кабер, залим, туган җир ташлары булып аңлашыла. Алар үзара бәреккән төшенчәләр: Туган җирне каплаган кабер ташлары астында залимнәр дә, халыкны аларның золымыннан яклаган шагыйрьләр дә ята. Бүлекнең төп фикере эпиграфтан ук аңлашыла: «Тик шагыйрьләр яклаганга гына, Җирдә исән калдык, күрәсең». Бу бүлектә үз халкын тәмам юкка чыгудан саклап калган Кол Гали образы легендаларга таянып җанландырыла, аның сүзләре ярдәмендә, бомбаларга каршы тормаса, кешелекнең үк юкка чыгарга

мөмкинлеге искәртелә. Димәк, кеше таланты ярдәмендә таштан берьюлы күпләп үтерүче корал ясауга ук ирешелгән. Болар изге китаплардагы Адәм белән Хаува риваятенә барып тоташа. Алар, Тормыш агачы белән кызыксынасы урынга, Танып белү агачына йөз белән борыла һәм Эдемнан куыла, мәңге яшәү мөмкинлеген югалта, аларга хезмәттә узачак Җир тормышы язмышы бирелә.

Икенче ташны, бүлек эчтәлегеннән чыгып, яклау яисә туган җир ташлары дип гомумиләштерергә мөмкин, ә менә өченче бүлектә тасвирланганы зәһәр ташы кебек кабул ителә. Ходай Оҗмахтан куылган Адәмгә, син яхшылыкны да, явызлыкны да беләсең инде, ди. Димәк, алар – кешенең булырга һәм берсе өстенлек итәргә мөмкин ике сыйфаты, әмма җан ияләре, еш кына, явызлыкны сайлый. Бу бүлектә елан турында борынгыдан килгән риваять бар. Белгәнебезчә, аңа бәйле ышанулар да күп. Сөйләшә торган елан Адәм белән Хауваның гөнаһ кылуында зур роль уйный, чөнки кешенең үлемсезлеген үзенә хәйләкәрлек белән тартып алырга тели. Р. Әхмәтҗан поэмасында Җәһәннәмнән чыккан янартау күккә зәһәр ташын ата һәм аны елан йота. Җир асты көчләре белән бәйләнештәге һәм үтерүче булган елан авызындагы таш кеше өчен куркынычка әйләнә. Шагыйрь бу урында тагын тормышның капма-каршылыклардан торганлыгын искәртә, яхшылыкка – яманлык, дуска – дошман, тынычлыкка – сугыш булган кебек, нәфрәт янында мәхәббәт яшәгәнне әйтә:

Картлыктан кимеми
Еланның зәһәре.
Зәһәре – җирдәге
Мәхәббәт кадәрле.

Р. Әхмәтҗанов мәхәббәтне гөл образы аша чагылдыра, еланны Җирне күмгән гөлләр җиңгәнне әйтә. Гүзәллекне, яшьлекне, бәхет-сөенечне һәм башка төшенчәләрне аңлаткан әлеге образ шагыйрь иҗатында шулай ук актив кулланышта. Шулай итеп, өченче бүлектә таш, җәһәннәм, янартау, язмыш ташы мәгънәләре янәшәсендә, мәхәббәтне дә аңлата, чөнки әлеге хис-көч нәфрәт ташына каршы куела. «Дүртенче таш»та исә бәхет, иркәләү, өлеш һәм көрәш ташлары турында сөйләнә. Лирик мин белән очрашкан танышы, халык акылы һәм тәҗрибәсе тупланган мәкальләргә каршы килеп, ташка аш белән бәрмәскә, ә халыкны яклап көрәшергә чакыра. Алдагы бүлекләрдә сүз туган илне, туган җирне саклау турында барса, монда алар янәшәсенә ана телен яшәтү мәсьәләсе дә килеп өстәлә.

Бишенче таш – үлемгә каршы тору ташы да, бакчаныкы, гөлләрнеке, шагыйрь каләменеке дә… Бүлек ахырында аны Р. Әхмәтҗанов, үлемгә бәрсә генә, шагыйрь каләменә сөрмә булачак яшен ташы, дип атый. Бу кисәктә автор, Туфан әсәрләрендәге мотивларны гына файдаланып калмый, сюжетка аның үзен дә алып керә. Ташлар санындагы авырлыклар күреп – «биш кыямәт кичеп» туган җиренә кайткан шагыйрь ул. Туфан, халыкның, лирик мингә, «Бер алманы бишкә бүләек» дигән җыры аша, бер-берегез өчен үләргә әзерме,

дигән сорау куйганлыгын аңлата. Гомере буе таш кискән, таш җыйган, таш бәрүләргә түзгән, «күз яше ташка әйләнгән» Туфан лирик мингә якыная, чөнки Әлмәттә өч көн ташчы булып эшли.

Биш санына еш мөрәҗәгать итсә дә, балачакта уйнаган уенда шул сандагы таш кына кулланылса да, көрәшкә әйдәгән сүзләр поэманы тәмамлый алса да, Р. Әхмәтҗанов «Тагын бер таш» турында яза, әйтерсең, шуның белән лирик геройга, шагыйрьләргә, гомумән, татар халкына киләчәктә бәреләчәк ташларның чиксезлеге турында әйтергә тели. Бу бүлеккә эпиграф куелмаган, чөнки алдан аның хакында языла дип фаразланмаган, эчтәлеге һәм төзелеше алдан уйланылмаган:

Тәмамлыйм дип торганда
Җырымны – «Бишташым»ны –
Кем кулыдыр таш атты
Тәрәзәмә…

Берәүнең үчлекләнүе, шагыйрьне уйларыннан бүләргә теләве аның хәтерен кабат яңартып җибәрә. Ул милләте узган хәсрәтле елларны исенә төшерә һәм таш образын бөтенләй яңа шигъри контекстларга кертә, авыр елларда таштан аш кайнаткан аналар хакында яза, халык сөйләмендә, иҗатында урын алган ташка бәйле фикерләрдән чыгып, укучы алдына сораулар куя: «Ни ул – ташка табыну, / Ни була – таш ябыну?».

Язмабызда таш образына салынган барлык мәгънәви йөк, аның төрле ышанулар белән бәйләнешләре, образның көчемлелеге тулысынча тасвирланмаса да, әмма шул килеш тә Р. Әхмәтҗановның аны оригиналь контекстларга трансформацияләве аңлашыла. «Поэма белән саубуллашу»да, мәсәлән, тәүге эпиграфтагы мотив бөтенләй башкача яңара: күп ташлар күтәреп авырайган герой суга батмый, чөнки аның җаны таш түгел. Шагыйрь халыкны үзен, илен, телен сакларга чакыра, турыдан-туры сәяси мөстәкыйльлек сүзен кулланмаса да, халыкны үз илендә иректә яшәве өчен көрәшкә әйдәве күренеп тора:

И Иделләр ага илләр буйлап,–
Рухи Кораб иңли киңлекне…
Янмый калганнарын суга сала
Кемдер көчләп таккан кимлекнең.

Әсәрнең аерым торган «Кулларымда һаман ташлар уйный…» юллары белән тәмамлануында да зур мәгънә бар: әлегә берсе дә атылмаган, җай көткән көрәш-җавап ташлары ул. Аларның атылуы-атылмавы иреккә ничек ия булуга бәйле. Автор белән тиңләштерергә мөмкин лирик герой, үткәннәргә әйләнеп карап, вакыйга-күренешләрне, эш-гамәлләрне тәнкыйди анализлауга, халкының көрәш тарихына, шул тарихта шагыйрьләрнең һәм, димәк, үзенең дә эш-гамәлләрен бәяләүгә сәләтле. Ул олыгайган саен рухи ныгый һәм камилләшә, үзенә үткәннән идеал итәрлек шәхесләр таба, яшәү һәм җан, милләтләрнең, илләрнең, Кешелекнең яшәү мәгънәсе турында гыйбрәтле нәтиҗәләргә килә бара:

Җан – синеке, Яшәү!
Сабый чактан
Таш өстендә чәчәк булырга
Өйрәттең дә... чиксезлегең хәзер
Ни хыялга сыймый, ни уйга.

Таш – дөньяның, мәңгелекнең, күккә ашкан тауларның, Җир шарының нигезе булса, җан һәм фикер – кешенең, кеше – аерым гаиләнең, гаилә – халыкның, халык – илнең, ил исә Җир шарының асылын билгели, ди шагыйрь. Тау-ташлар кешене югарыга өндәргә, үзен мескен һәм ким итеп түгел, ә ирекле шәхес, ирекле милләт баласы итеп тоярга чакырырга тиеш, дип аңлата:

Ташлы таулар югарыдан торып,
Иңдерәләр җанга зурлыкны.
Халкым башы түгел,
Хәтта җирнең
Ташы күтәралмый хурлыкны.

Р. Әхмәтҗан иҗаты XX гасырның икенче яртысында метафоралы фикер йөртүне гаять көчәйтеп җибәрде. Ул башта поэтик аллегорияне нечкә, кеше күңеленең төпләрендә яткан хисләр белән үрде, ә аннан көчле агымга тиң хисләр һәм фикер ташкыны белән кушты. Шагыйрь гиперболалы тасвирдан кыю файдаланды, поэзиябезгә күпсанлы яңа образлар алып килде, үзеннән элгәреләр кулланган тропларның мәгънә чикләрен сизелерлек киңәйтте, бигрәк тә таш концептыннан шигърияттә файдалануның мөмкинлекләре гаять зур икәнлекне күрсәтте.

Әдәбият

Әхмәтҗанов М. Аучылар кибетендә // Соц. Татарстан. 1988. 13 август.

Галиев М. Тәңренең тамгасы белән // Рәшит Әхмәтҗанов. Әсәрләр: 2 томда. Казан: Татар. кит. нәшр., 2013. Б. 7.

Галиуллин Т.Н. Дәгъва. Казан: Татар. кит. нәшр., 1995. Б. 230–231.

Зәйдуллин Р. Ташларны җыяр вакыт // Татарстан яшьләре. 1987. 26 май.

Рәшитов Ә. Иман яңартканда: публицистика, тәнкыйть. Казан: Татар. кит. нәшр., 1991. Б. 131–135.

Фәйзуллин Р. Нечкә хисле, батыр йөрәкле // Мәйдан. 2003. № 10. Б. 97–100.

Харрасова Рифә Фәтхрахман кызы,
филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының текстология бүлеге өлкән фәнни хезмәткәре